

काठमाण्डौ, जि. प्र. का. द. न. ८४।०५४।५५

नेपाली लोकबाजा सङ्ग्रहालयको द्वैमासिक प्रकाशन

प्रधान सम्पादक
रामप्रसाद कँडेल

सम्पादक

नन्दा शर्मा

सल्लाहकार

कुवेर व. राउत क्षेत्री

मधुसूदन गिरी

चक्रपाणि शर्मा

चक्र खड्का

प्रेमदेव गिरी

आवरण/कम्प्युटर सेटिङ

विजय परियार

कार्यालय

नेपाली लोकबाजा सङ्ग्रहालय, महादेव वहाल त्रिपुरश्वर,
काठमाण्डौ

पो. ब. न. ४८२९

Email: lok baja@gmail.com

Web: www.nepalmusicmuseum.org

नेपाली लोकबाजा

मानव सभ्यताको सुरुदेखि अहिलेसम्म विकसित हुँदै आएका नेपाली मौलिक सबै जात-जाति र जनजाति, भाषाभाषीहरूमा जन्मनु पूर्वदेखि मृत्यु पर्यन्त आयोजना गरिने विभिन्न रीति-थिति र साँस्कृतिक चाड पर्वहरूमा बजाइने आ-आफ्ना जातीय इतिहास बोकेका, सबै जनको रोम प्रतिरोममा व्याप्त, दुःखसुखका साथीनै नेपाली लोक जीवनको मूल प्रवाह हो । अनेकौं ताल, बोल र स्वरहरू निकालेर मौलिक सीप सम्पदाका धनी पुर्खाहरूले आफ्नो समुदाय र आसपासका प्राकृतिक, खनिज पदार्थहरूबाट आफ्नै लोक प्रविधिद्वारा सृजित, नेपाली चैतन्य आत्मा झल्कने पुस्तौं पुस्तादेखि सजिलै सिक्दै सिकाँइदै आएका सुमधुर सङ्गीत निस्कने विविध आकार प्रकारका साधनहरू नै नेपाली लोकबाजा हुन् ।

— रामप्रसाद कंडेल

“ ॐ परमतत्वाय अखण्डनन्दाय गुरुभ्यो नम् ॥

नेपाली भाका

नेपाली जन जीवनमा शदियौं देखि प्रचलित लोक भाकाहरु सृजना हुदै आएका छन् । हाम्रा पूर्खाहरुले भावी सन्ततीको लागि भनेर केवल भौतिक सम्पदा मात्र जोडेनन् , मानसीक सम्पदा पनि त्यतिकै सृजना गरे मानव जिवनको आँसु, हाँसो खुसी, वेदनालाई हजारै पुस्ताले सांगितिक भावना बनाउँदै, सुनाउँदै र सिकाउँदै आए पहाडका अनकेटार कुना कन्दराहरुमा बस्नेले गाउने यी नै दशै र समिश्रित भाकाहरुलाई आफ्नो कण्ठले सिंगारे । एकान्त बनमा गीत गाउँदा प्रकृतिले , हावाले, रुखका पातहरुले चरा चुरुंगी, कित पतंग पुतली र जंगली जनावर हरुले यी अमूर्त सांगितीक सम्पदा सुने । भूई कुहिरो, सरर चल्ने बतास , बादल , शितका थोपा र झरीले तिनै लोक रागलाई हुकाउँदै बढाउँदै लगे । लेकका गोठालाले अथाह पिडा र कठिनाहिका विच पनि तिनै पूर्खाले सिर्जेका भाकाहरुमा हाँगा थप्दै लगे । यहि हो आज सम्मको हाम्रो देशमा सृजीत लोक भाकाहरुको सगरमाथा हामी ठोकेर छाती भन्न सक्छौ कि हाम्रो देशको भूगोल अनुरूप हाम्रा ब्रम्हाण्ड भरीका भाकाका प्रकार छन् । हिमालको अग्लाइ र गहिराइ अनि पहाडको घाम पानी र तराईका समथर भाका तिव्र, मध्यम र सिस्तु लयमा हामी आफ्नो मनका तरंगहरुलाई सुन्दै सुनाउँदै आएका छौ ।

भाका मानव मनको मलमको रुपमा हामीले पुर्खाहरुबाट प्राप्त गरेका हौं । जिउ मैलो भो हामी नुहाँउछौ, लुगा मैलो भो

हामी धुन्छौ । प्रकृति मैलो हुन्छ र हरेक २ महिनामा ऋतु परिवर्तन हुन्छ । जीवजन्तुका वनस्पतिका आ-आफ्नै चक्र छन् । त्यस्तै हाम्रो मन धुने सबै भन्दा अचुक वस्तु गीत हो । पिडाको मृत्यु तुल्य भावलाई यिनै गीतका गोडाहरुले विस्तारै विस्तारै आँसुमा पखालेर मान्छेलाई पुर्नजीवन दिन्छ । गीतका शब्द त केवल बाध्य आवरण हो । गीतको भाव र त्यो भित्र धर्तीका स्वरयन्त्रले तरंगीत भर्ने महाजीवन शक्तीलाई वर्तमानमा उपलब्ध कुनै पनि भौतिक यन्त्रले कैद गर्न सक्दैन । ब्रम्हाण्डबाट पहिलो पटक विसर्जित भएको नादको रागलाई हामी हिमाल बासीले सर्व प्रथम अनुभूत गर्नु होला । गुफा कन्दरामा बस्ने र भिना वस्त्र र कठोर मौसमका विचमा पनि हामी गुन्गुनाई रह्यौ । पृथ्वीको स्वर्ग तुल्य महा हिमालयको विचबाट तन्, मन र आल्वाको शान्तीको लागि हामीले आडिम् वेदका ऋचा गुन्गुनायौ । अशान्ती छौ शान्ती भनेर । आविल ब्रम्हाण्ड, आकास गंगा तारा, नक्षत्र , ग्रह आदिलाई हामीले गीत बाट बोलायौ, आफ्नो साथी बनायौ, अग्ला हिमालशैललाई हामीले आफ्नै आमाको रुपमा पुज्यौ । आज सम्म पनि हामीले ति अग्ला पहाडलाई, देव देवीको निवास स्थान भन्दै पूजा गर्दै छौ, आराधना गर्दैछौ । ति पहाड भित्र रहेका अमूल्य सम्पदालाई हामीले आध्यात्मिक गीतका रुपमा पसजेका छौ । कठोर ति ढुङ्गाहरुलाई आफ्नो शिप र जाँगरद्वारा गुन्गुनाई अमूल्य कलाको रुपमा विकास गरेका छौ । हाम्रो हरेक ढुङ्गामा फुल फुल्छ, पानीमा अमृतको बास आउँछ, त्यसैले त हामीले पानीमा आगो भनेर गीत गायौ ।

हाम्रो पूर्खाहरुले हजारै चराका भाकालाई कि गीतको रुपमा ढाल्यौ, कि बाजाको आवाज त्यहि चराका स्वर अनुरूप ढाल्यौ कि बाजाको आवाज त्यही चराको स्वर अनुरूप ढाल्यौ आदिम सामवेदको ग्रन्थ सृजना हुनु पूर्व हजारौं हजार पुस्ता यिनै साम गान गाउँदै उकाली ओराली गरेका हुन् । जुन अवशेषको रुपमा हामी पनि गर्दै छौ । टाढा क्षितिजमा देखिने आकृतिको पनि शुभ होस् , मंगल होस् भनि कामना गर्नु । हिउँ तुसारो र गर्मीको ताता घाम लाई हामीले गीतै द्वारा सम्बोधन गर्नु । गीतै द्वारा सम्मान गर्नु । दिनभरीको टण्टलापुर घामलाई हामीले पनि गीत गाउँदै शितल पायौ । नत्र असार महिनाको त्यो चर्को घामलाई हामीले असारे गाउँदै कटायौ । साउन महिनाको मुसलधारे भरौलाई पनि गीतको थेंगो थप्दै कटायौ । यदि हाम्रो साथी यिनै गीत नभैदिएको भए हाम्रो जीवन कति कष्टकर हुन्थ्यो होला । ढिकी कुट्टाका क्षणमा पनि गीतै हाम्रा साथी भए जाँतो पिन्दा पनि तिनै गीतका फंकीहरु खेल्दै हाम्रा आमा दिदिहरुले जीवनलाई पिथी रहे । गोठाला हली, भरियाहरुको सुख दुखको साथी लौरो हो । त्यस्लाई पनि हामीले जिवन र गीतका प्रतिक बनायौ । विश्वका सबै प्राणी, वनस्पति, किट पतेगंरलाइ हामीले असर लोक संगीतको पाटोमा एकै सुत्रमा बाँध्यौ । र आफ्ना गीत भाकाहरुमा बाजाहरुमा तिनैलाइ चित्रित गर्नु । आफ्नो भनि मुताविक गीत बनाइ रह्यौ गाई रह्यौ पिडा सहि रह्यौ, गीत गाइ रह्यौ ।

हाम्रा लोक भाकाहरुलाई जन जीवनका हरेक क्षणमा लयबद्ध गराई रह्यौ बालक जन्मदा हामी मंगलार्चन गर्दै नयाँ

पुस्ताको स्वातमा आमा दिदिहरुले मागल गायौ । छैटीको दिनको भावीलाई राम्रो भाग्य लेख्ने लगाउन अतिनै राम्रा शब्द गुनेर भावीलाई प्राथना गर्दै गीतै द्वारा आन्हात गर्नु । फुल प्रसादले मात्रै तृप्त नहुने भावीलाई गीतको प्रसाद सामुहिक गायन छैटीको संध्यामा गाई रह्यौ । नामाकरण दिन न्वारन गीत गायौ । एकान्तमा वैदिक मंगलद्वारा पुरोहितहरुले मुक्तकण्ठले देव, देवी, ईष्ट देव, कुलदेव तथा पितृहरुलाई आम्हस गाई होम द्वारा उनिहरुलाई तृप्ती वैदिक मंग गायनका विचमा गर्नु अनि नारीहरुको सु-काण्ठद्वारा अनेक मंगल गान गराई रह्यौ । अन्नप्राशनको दिनमा गाउघरका सबै चेलीहरुलाई बोलाई साँगीतीक समारोह सहित बालकलाई अन्नप्राशन संस्कार सम्पन्न गर्नु अनि गृहस्याश्रमको शुरु विवाह संस्कारमा पानी आ-आफ्ना सबै नातोदार, साथी संगीका साथमा विवाह समारोह मनायौ ।

बालकको नाभी सारेगीको भुरामा राखेर काट्ने हामी नेपाली नहाबालक ३-४ महिनाको हुदाँ हामी बालकको खेलौनाका रुपमा शंख घण्टा माजिरा, खैचडी, सारेगी, टुङ्ना हामीले नै दियौ । काखमा राखेर हजुरआमा हरुले लोरी सुनाई तिनै बालकका लाई हामीले संगीतको प्रथम पाठशालामा पारंगत बनायौ । हजारौ बालकगीतको सृजना कमिला माहुरी, माछा, भ्यागुतो, पुतली, चरा चुरुङ्गी, स्थल, खरायो, गाई रुख विरुवा, आदिका प्रतिकको रुपमा आफ्नो भाकामा जीवन सिकाई रह्यौ । आदम ज्ञान, खेल र संगीतलाई समायोजन गरेर नयाँ पुस्तालाई मानसीक खुराक दिई रह्यो ।

युवालाई प्रेमव्यौनका गीत सिकाउन कस्का पालादेखि शुरु भयो थाहा छैन तर विहेको रत्यौलीमा गोप्य यौनका रतिकला नाचमा सिकायौँ कडुवा नाच, भयाउरे, नाच, रोधी आदि सांगितीक पाठशालामा युवायुवतीलाई पाका मान्छेको निर्देशनमा प्रमको पाठशाला बनायौ र विवाह योग्य जोडीको स्वयंवर गरायौ ।

जीवन परिपक्व हुदै गए पछि ईश्वरिय ज्ञानलाई व्यावहारमा उतार्न तथा जीवनका मूल्य मान्यतालाई स्थापीत गर्न अनेक श्लोक, भजन, पाठ तथा मन्त्रोच्चारणलाई दैनिक जिवनमा प्रयोग गर्न सिकायो । तिर्थ, बर्त, धर्म संस्कार आदिमा नि संगीत पुरा नहुने कुरा हामीले हाम्रा पूर्खाबाट सिकेर आएका छौ ।

प्रेमलाई ईश्वरको बरदानको रुपमा हामीले पायौ । प्रेमका प्रतिकका रुपमा कतिपय फुल, चरा, वनस्पतीलाई लोक गीतका मालामा उन्यौ । झट्ट सुन्दा यी गीतहरुमा चरालाई प्रेमपूर्वक प्रेमको प्रतिकको रुपमा वर्णन गरेका छन् । तर यो वास्तवममा आफ्नो कुनै प्रेमीलाई संभिरहेको हुन्छ । नेपाली समाजमा प्रेम प्रदर्शन त्यती खुल्ला रुपले गर्दैनन् तर लुकेर आफ्नो प्रेमी प्रमीका लाई हेर्ने कल्ले रोकछ र न कुनै नदिले त पहाडले तसर्थ प्रेमका सम्पूर्ण मूल्य मान्यतालाई मर्यादित र शालीन रुपमा प्रदर्शन गर्दछन् । कुनै प्रेमी प्रेमीकाको रुपको वर्णन गर्दा हामीले प्रतिकको सहारा लिन्छौं । परेवाको आँखा, गाजल, फुल रुमाल, बाज, नदि, बाँझो खेत, काँचो सुन्तला आदि आदि ।

हाम्रा गीत कति पय मन भित्रै खेल्ने गुनगुनाउने छन् । घाँटीमा एक प्रकारको कम्पन ल्याएर र कतै लेघो तानेर गाइन्छ । कतै सतलो सुसाए जस्तो त कतै मेघको गर्जन जस्तो गरेर गाईन्छ । गीतको उठानमा हो , हा, हे ओहोई आदिको रुपबाट गरिन्छ । विच विचमा गीतलाई रमाइलो पनि अनेकौ शब्दको प्रयोग गरिन्छ । ओहोई आहै लखेरी ए हेई, उई आदि शब्द हामीले यहि जन्मायौ । संगीतलाई एकोहोरो बनाउन अनेक हाम्रो अनुभव हो । खसालाई साथी अचार जस्तै यस्ता रौतकपूर्ण शब्द उराल्दो संगीतको अभ् मजा लिन सकिन्छ । हामीले गीलाई उमेरगत रुपमा विकास गर्नु । पाका मान्छेले जीवन जगतलाई भोगेर पाएका दार्शनिक अनुभव र सरल सजिलो शब्द र त्यसको गुढ रहस्य दुवैको मिश्रण हाम्रा गीतहरुमा छन् । कतिपय गीतको गानमा लेघो तनाईन्छ । हामी सामान्य मान्छेले ति गीतका गुढ शब्द बुझ्न हम्मे पर्दछ । एकै सासमा लामो लामो लेघो र ३-४ वटा अक्षर गायन गरेको सुन्दा आधुनिक शास्त्रीय संगीतको ज्ञानीहरु अचम्म मान्दछन् भने कती कानले टिप्नै नसक्ने गरी द्रुत गतीमा गीत गाइन्छ । कुनै गीतमा तिनै सप्टकलाई समेतेर गाएको हुन्छन् । गीतका आकार प्रकार, बनोट तथा तिनीहरुमा प्रयोग भएका शब्दको व्याख्या आज सम्म नेपाली संगीतमा भएको छैन । र लोकमा प्रचलित गानलाई राज्य र राज्यद्वारा स्थापित संगीत संबन्धी संघ संस्थाले पटककै ध्यान दिएका छैनन् । १ रात देखि ११ रात सम्म लाग्ने जात्रा मेला पर्वमा त संगीतको अमृतपूर्व रुप देख्न पाईन्न । गीतै बाट जीतहार भई विहे हुने गरेको कुरा हामीलाई थाहा छ । यो कथाको कुरा होईन हप्तौ सम्म लगातार गीत गाउन सक्ने तल्काल गीत कस्न सक्ने र सर्व श्रोतालाई

मंगमुग्ध पार्न सक्ने हजारौ हजार कलाकारको जन्मभूमी नेपाल हो । यहाँ हरेक घर संगीतको पाठशाला हो । हरेक गाँउ लोक संगीतको विश्वविद्यालय हुन् र हरेक जात्रा पर्वहरु संगीतको परिक्षा केन्द्र हो । बाल बालीकाको कमलो ओठ देखि प्रौढहरुको पाको जिब्रोले सधै केही न केही गुनगुनाई रहेको हुन्छ । विधिवत विद्यालय विना नै हाम्रा लोक संगीतका कलाकारहरुले आफुलाई संगीतमा पारेगत पारीरहेको छन् । किताबी ज्ञान भन्दा जीवनमा भोगेर सिकेका अमर पाठहरु नै शास्वत छन् ।

यहाँका कलाकारहरु हजारौ पृष्ठमा समेट्न सक्ने गाथाहरुलाई कष्ठस्थ पारेका छन् । केवल गाउने मात्रै होईन सो कुरालाई अभिनयमा तथा भाव अनुरूप व्यक्त गर्न खप्पीस छन् । आफ्नै आत्म प्रेरणा बाट शब्द कथन, कतिपय गुढ प्रश्नहरु बनाउन, गणितका कुट गणनालाई तत्कालै बनाउन र फर्काउन हामीले कुनै औपचारीक पाठशालाबाट सिकेनौ आफ्नै परिवेश बाट पर्याप्त ज्ञान आर्जन गरी गीतका गेडाहरुमा संरक्षण गर्नु प्राकृतिक प्रकोप, देवी विपतीलाई इतिहासको किताबमा कसैले नसमेटे पनि इमान्दार बनेर लोकसंगीतका सर्जकहरुले लोक साहित्यमा संरक्षण गरे । बाढी, पहिरो, आगलागी, भूकम्पका यस्ता हजारौ गाथाहरु हामी संग अझै सम्म सुरक्षित छ । सय भन्दा बढि भाषाका धनी हामी गीत संगीतमा पनि त्यतिकै भाषिक, भौगोलिक, सांस्कृतिक विविधताले गर्दा धनी छौ । कति पय ब्रम्हाण्डका भाषा लोप भए पनि सोही प्रकारका भाषा सभ्यताका संगीतहरु चैतन्य सम्पर्क द्वारा हाम्रो देशमा सुरक्षित छ । राम्रो संगीत हाम्रो संधान गरे कतिपय लोप भएका सभ्यताको संगीत हाम्रो देशमा

पाईन्छ तर खाँचो छ अनुसन्धान कर्ताको एउटै शब्द लाई दशवटा अर्थमा व्यक्त गर्ने सांगीतिक सिप हाम्रोमा अभै ज्यूँदै छ । सुचनाको नवयुग नहुँदै हामीले सांगीतिक सुचनाका गोप्य बोलहरु तयार गरि सकेका थियौ । जीव, किट, चरा, जनावरको भाषामा त्यस्ता सयौं प्रकारका संकेत हामीमा अभै सम्म विद्यमान छ । कठिन हिमाली पहाडी जनजीवनमा आकाशलाई हेरेर तगरलाई हेरेर रुख वृक्ष, बनस्पति, चरा चुरुङ्गी, कित पतेंगलाई हेरेर भावी दिनको बारेमा बताउने सांगीतिक विज्ञान हामी सँग अभै अवशेषको रूपमा छ । संगितबाट मनो सन्देश प्रेक्षण गर्ने कलामा हाम्रा पूर्खाहरु ज्यादै माहिर थिए । संगीतका ६ वटै स्वरहरु हामीले यसै गरी लिएका हौ । र बाँकी २४ श्रुतीहरु चै ध्यानको उपल्लो स्थानबाट प्राप्त गरेका हौ । स्वरको ज्ञान भौतिक यन्त्रको सृजना भन्दा धेरै अगाडी नै हाम्रा पूर्खाहरुले गरिसकेका थिए ।

संगितबाट उपचार गर्न हाम्रा पूर्खाले हजारै गीत संगीत ताल, बोलको सृजना अहिल्यै गरि सकेका थिए । तिनै संगीत पनि आज पर्यन्त नेपाली लोक जीवनको अमूल्य क्षेत्र बनेको छ । अनेकौ बाजाका साथ तथा बाजा विनानै हामीले उपचार गर्ने गरेका छौ रोगको जरोमा पुगेर संगितको सहाराले त्यो जरोलाई उखेलेर फ्याँक्ने सामर्थ्य अभै पनि हाम्रो संगीतको एउटा महत्वपूर्ण अंग बनेको छ । सांगीतिक उपचारको हाम्रो पदतीलाई विश्वसामु उजाँगर गर्न सकेमा यस्ले लाखौ रोगले ग्रसितहरुलाई रोगबाट मुक्ती दिलाछन् सारर्थ्य हुने छ ।

॥ ॐ परमतत्वाय अखण्डानन्दाय गुरुभ्यो नमो नम ॥

आमैले सोध्लीन् गीतको यात्रा

नेपाली लोक सङ्गीतको अध्ययनको काम हामीले १८ वर्ष अघि बाट शुरु गरेका हौ । पूज्यपाद स्वामी अखण्डानन्द सरस्वतीको प्रेरणा बाट यो कार्य गर्न होमियो । पहिले बाजाका नालीबेलीमै लागियो । बाजा संग ताल, बोल, स्वर मात्रै हैन संगीत संस्कृति र जातिय संगीत संस्कृति पनि हुदो रहेछ, यो कुरा अलि पछि मात्र थाहा पायौं । बाजा संग जोडिएका गीतका गेडाहरुको खोज गर्ने क्रममा महारानी राजराजेश्वरीको सम्भनामा बनेको एउटा नेवारी गीतको अंशमा गएर मन अड्कियो, त्यहाँ हेलम्बु निर्वासन हुदाँ शेर बहादुर शाहीको हातबाट मृत्यु बरण गरेका पृथ्वी नारायण राजाका नाती रण बहादुर शाहको अन्त्येष्टीको लागि ५ दिन पछि शक्ति बनाउन ल्याईएकी महारानीले चाँगुमा पुगेर आफ्नो प्रिय बाजा दाहीने शङ्ख चाँगु नारायणमा चढाएको र त्यहि दिन त्यहाँ बाट जयवागेश्वरीको दर्शन गरि एक पटक छोरा गिर्वाण युद्ध र छोरीलाई भेट्न विन्ती गर्दा नपाए पछि आर्यघाटमा शक्ति गएकि महारानी राजराजेश्वरी हुन् । पशुपतिमा राजराजेश्वरी घाट पनि छ तर त्यो स्थान लाई उनै रानीले जिर्गोहदार गरेकी हुन् । घाटको नाम आफ्नै नाम बाट राखेकी रहिछन् ।

मनमा कौतुहल जाग्यो राजराजेश्वरीले दान दिएको दाहीने शंख चाँगुमा छ कि अन्तै पुग्यो । त्यो बाजा खोज्नेकम जारी छ । संभवत चाँगुको भण्डारमा रहेको सामग्रीमा अभै छ कि वा विदेशको यात्रामा त्यो दाहीने शंख गई सक्यो । त्यस पछि जिदेन्द्र देव गिरी दाईको पुस्तक नेपाली गाथा पढे । त्यहाँ बाट थाहा भो ति महारानी राजराजेश्वरी त गुल्मी ईस्माका राजा श्री नन्दकी पराकमी बहिनी रहिछन् । श्री नन्दको राज्य नेपाल राज्य एकिकरणको पश्चीम अभियानमा छल्दीको फौजमा नेपाली सेनाले इस्मेली सेना संग लडाई भएको रहेछ । त्यो लडाईमा इस्मा राज्यका राजा श्री नन्दलाई उनकी बहिनी राजराजेश्वरीले साथ दिएकी रहिछन् । सो छल्दीको फौजको हिउँदे लडाईमा राजा श्री नन्द मारिएछन् । तर राजाको लास ईस्मेली हरुलाई जित्ने हरुले दिए पछि तिनै बहिनी राजराजेश्वरीले दाईको युद्ध भैरव र जेठी तरवार र श्रीपेच फूकालेर राखी छन् । श्री नन्दको अग्नी संस्कार सकेपछि राजराजेश्वरीले ईस्मा दरवार मा राजाको सामग्री पठाई छन् । सो सामग्री लैजानेलाई चौचरी गाथाको सृजना गरि आमैले सोध्लीन् नी खोई श्री नन्द भन्लीन... भनेर लडाईको संपूर्ण खबर सुनाउन दरवारको मिजाँर गाईनेलाई अराईछन् । आफू चै दाईको अस्थीधातु गंगामा बगाउन माटाको घैटामा राखी योगीनीको रुपमा कासी हिंडीछन् । तर बाटैमा नेपाली सेनाले थाहापाई उनीको ठाउँमा अस्थी सेलाउन अन्यलाई पठाई राजराजेश्वरीलाई डोला बनाई दरवार पठाएछन् र राजा रण बहादुर शाह संग विवाह गराएको हामीले थाहा पायौं ।

अब ईस्माको राजदरवारका ति मिजाँर गाईनेले श्री नन्द राजाखेम चाँचरी गाउँदै हिंडे । कालीगण्डगीको बाटो हाँदै तल पातया सम्म र माथी बाग्लुङ म्याग्दी सम्म यो चाँचरीको प्रचार हुँदै गयो । हरेक गाईनेको घाँटीमा सो चाँचरीले वेग्ला वेग्लै शब्द थप्दै पुस्तौ अगाडी बढि रहयो । पछि पहिलो विश्वयुद्ध भन्दा अगाडी लखनौ विद्रोह सम्यग्यानी गएका बरख गण पाल्पाका कैयौं नेपाली जवानले विरगती पाए । सो चाँचरीले तिनै विरगती पाएकाको घरमा पुगेर आँसु पुछ्ने काम गर्यो । पहिलो विश्वयुद्धमा मारीएका घाईते भई फर्केका हरुको पिँठीमा बसेर गाईने दाईहरुले यस्तै अनेक चाँचरी गाए । फेरी दोस्रो विश्वयुद्धहरुमा लाखौं नेपाली आमाको सपुत हरुले भाडाका सिपाही बनेर अर्काको लागी ज्यान अपै । जय गोरख र जय कालीको सलामी चढाउनेको अस्थी विश्वका अनेक देशका भू-भागमा छरियो । र फेरी संस्कारित बनेको जर्मन, जापान र वेलायती युद्धका आफन्त गुँमाएका घरघरमा यस्तै चाँचरी गायन भयो । र बन्यो नयाँ चाँचरी गीत । हे बरै आमैले सोध्लीन् ।

कास्की बाटुले चौरका दुर्गा बहादुर मिजाँर आफ्ना मामाको साथ लागेर बाग्लुङ पुगे । मकै डालीको रुप देखेर दुर्गा मिजाँरले कन्या माग्ने गीत गाए । एकै पटकमा मकै डालीका बाले गीत र स्वरमा मुग्छ भइ डालीको हात दुर्गे मिजाँरको हातमा दिए । मकै डाली एकलै बाग्लुङबाट आईनन् उनीसंग गोरे श्रीस र मनवीर खत्री जस्ता संगीतका हातीको गीतहरु अनेकन भाका सहित श्री नन्दको चाँचरीको नौलो भाका कास्कीमा भित्र्याईन् । बालक भलकमान तारा बाजीको

भाका सिक्दैमा श्रीनन्दको चाँचरीका केही गेडा सिके । बाग्लुङ विहेवारी भएका अन्य गन्धर्व चेलीहरुले नुवाकोट धादिङ गोरखालमजुङ तनहुँ मा पनि यस्तै फरक फरक दाँचाका श्रीनन्दका चाँचरीहरुको भाका फिजाँएका छन् । तर अन्यको भन्दा पृथक भाव र शब्दको यो चाँचरीलाई युवा झलकमानले थपथाप पारे । सो कालजयी गीतलाई संगीत अनुरागी श्रद्धा दाई चेतन कार्कीले २०२२ सालको हिउँदमा रेडियो नेपालको लोकगीत प्रतियोगितामा झलकमान गन्धर्वलाई पोखरा बाट सहभागी गराउन काठमाण्डौं पठाए । यो गीत राष्ट्रिय लोकगीत प्रतियोगितामा सर्व प्रथम भयो । अति श्रीनन्दको चाँचरीको नयाँ संस्करण यो गीतले देश विदेश ख्याती कमायो ।

जनवादी संगीतको प्रचार प्रसारमा जुटेका आदरणिय रामेश दाईहरुले पूर्वि नेपालका बस्तीहरुमा यो गीतहरु पनि गाउनु भयो । अनेकौ स्थानमा सांस्कृतिक कार्यक्रममा प्रशंसा पाएको यस गीत लाई मन नपराउने चेलीहरु, दाजुभाईहरु पनि भेट्नु भयो । अनि उनै श्रोताहरुको अनुरोध र नेपाली सामाजिक मर्यादालाई कायम राख्न केटी शब्दहरुलाई परिमार्जन गर्नु भयो । ति शब्दहरुमा दिदीले सोध्लीन् नी खोई भाई भन्लीन् चोली घट्यो भन्दीए, प्रियाले सोध्लीन् नी खोई श्रीमान भन्लीन् बाटो खुल्यो भन्दीए र बाबा रुन्छन् वर्ष दिन आमा जुनी भरलै, हजुर भन्ने गीतका गेडाटलाई अभ राम्रो संग साम्राज्यदाहीको जालमा मरेका हरुलाई चेतना थप्ने अंश सहितको अलि फरक प्रकारको गीतमा ढाले ।

भाई मर्दा चोली घट्यो भनेर दिदीलाई नमिठो लाग्ने शब्द, भाई मर्दा औस बढ्यो भनेर दाईलाई औसठग्ने ठग, श्रीमान मर्दा बाटो खुल्यो भनेर पोईल जानु अति आफ्नो संतानमर्दा के बाउ १ वर्ष मात्रै रुन्छन् ? यस्ता गीतका गेडा लाई रामेश दाईले शंसोधन गरेको उपयुक्त लाग्दछ । तर हाम्रो संस्कृतिमा अर्को पक्ष पनि छ कि मरेकाहरुको गुण संभरेर बाँच्न गाहारो हुने भएकोले कसै कसैलाई नमिठो घोच्दा मृत्युको पिडा चाँडै हटोस् भनेर पनि गीतका गहहरु रचिएका हुन कि ?

राम प्रसाद कडेल

1. How did the idea for the festival come about?

The idea for the film festival is the brain child of Ram Prasad Kadel Founder of Music Museum of Nepal who is always looking for new ways to promote folk music heritages particularly of Nepal. Ram Prasad was initially inspired by his Gurudeva Swami Akandananda Saraswoti to establish Music Museum of Nepal and to make its work his vocation. Gurudeva continues to support us.

2. Is this the first time that such a festival of folk music films is being held?

We are certain that this is the first time that a festival of folk music films has been held in Nepal and we think it maybe the first time in the world.

3. Why did you choose Nepal as the venue?

We chose Nepal as a venue because Music Museum of Nepal is based in Kathmandu, Nepal and because we believe that Nepal has a rich folk music tradition. We would like to share and exchange musical experiences with all indigenous folk music cultures.

4. What was the basis for selecting the films to be screened?

The basis for selecting films to be screened is extremely broad. The international jury/selection committee were given the following guidelines:

Please keep the mission statement of the festival '*music for life, music for survival*' in mind, as you review the films and while taking into account the quality of Direction and Production and the technical and innovative excellence (editing, cinematography etc.) along with its artistic merit and any other aspect that elevates the overall effectiveness of the film. We also ask you to consider the following points when selecting competition films for screening.

1. Promotion and preservation of folk musical heritage through the medium of film. Please consider the films value for folk music conservation and education, in its broadest sense, especially for rare and/or declining music and dance cultures and musical instruments. Film that includes archive

footage of old music and dance cultures is a particular treasure.

2. Please endeavour to include films representative of as many different music and dance cultures as possible.

3. We would like to include both religious and secular music and dance, women's, children's and older peoples folk music and dance and that of minority groups,

4. Folk music as therapy.

The festival has a strong academic input with films from ethnomusicologists and documentary filmmakers wishing to promote and preserve folk music traditions as well as feature filmmakers and would also be of interest to Anthropologists.

5. The festival program boasts of some big names like Les Blank, Chris Teerink etc.

Who is the mind behind curating such works and why did he/she choose such films?

One of the festival's committee members Samrat Kharel, himself a young filmmaker, initiated the contact with Les Blank as he had long admired Blank's unique camerawork and his very personal approach to his productions and especially his mission to document and celebrate traditional music from many cultures, which fits in so neatly with the theme of this festival. In spite of his fame and his long list of acclaimed films, Les Blank remains very easily approachable. Les had hoped to be at the festival to present his classic film 'The Blues according to Lightenin' Hopkins and had even booked his flight. Unfortunately he had to cancel when he learned that he would be awarded a second 'Lifetime achievement award' this year and that the dates were too close for him to attend both events. The contact with George Csiscery and Chris Teerink came about by chance when Les was

having diner with his friend George and mentioned the festival. George Csiscery wanted to send his own film 'Songs along a stony road' featuring the Roma music of Transylvania and Romanian Moldavia but he had missed the deadline and there was very little screening time left for this over subscribed festival. An easy compromise was reached in that we will screen excerpts from the film this year and will show the film in its entirety next year.

6. Will the festival feature any live folk performances as well? By whom?

The festival welcome will include a performance of Mangal Raga (welcome raga) by Amrit Pariyar on Sahanai (traditional curved woodwind instrument, unique to Nepal), and friends. Then the festival will be opened by the hymn 'Anandam' dedicated to our Gurudeva and sung by Anjan Sharma.

An open-air live music concert held during the open day at Music Museum of Nepal, on the 2nd day of the festival (26th November) from 3-6pm will feature Baul musicians Ananda Gopas Das and Tonmoy Das from West Bengal, Music Museum of Nepal's Panchai Baja group led by Amrit Pariyar and Dan Bahadur Nepali and Natyaaswora (a traditional ensemble of folk musicians led by Prem Dev Giri.

7. How many visitors are expected to attend the festival and what are the arrangements made for them?

More than a score of Visitors from a dozen different countries outside Nepal have confirmed their attendance so far but we expect others. All will be met personally at the airport and conducted to their hotels. At registration they will be provided with luncheon vouchers for the duration of the festival and passes to the screening

sessions and Handicraft exhibition. In addition a special reception and cultural programme has been arranged at Music Museum of Nepal at the open day on 26th November 3-6pm. A reception will also be held by UNESCO at the Hymalayan Hotel, Kupondol at the close of the symposium on 28th November. Informal evening gatherings will be held at Hotel Magnificent View, Thamel, Kathmandu.

8. Lastly, what do you aim to achieve from the festival?

Our main aim is to raise awareness of the urgent need for conservation of numerous indigenous traditional music cultural heritages all over the world and to engender cross cultural understanding. Every ethnic group, caste, culture, and society has developed their own music culture and some have remained quite isolated from each other but all folk music

heritages have something in common and most are in decline. We wish to share ideas, experience, and even resources. Some of the financially poorest nations, lacking in modern recording facilities and expertise in conservation methods are very rich in music culture; we would encourage wealthier and technically more advanced nations to come to the aid of poorer societies. We believe that music is a universal heritage and the loss of any part of this heritage is a sad loss for the whole world.

Will it be held somewhere else in future too?

We do hope to continue the festival next year and it would most likely be held again in Kathmandu. At present we don't have sufficient resources to think of moving the festival elsewhere but we are very much encouraged by the response to this first

International Folk Music Film Festival and are confident that its popularity will grow as its reputation spreads.

This year's festival has attracted films featuring more than 30 different music cultures spanning 80 years of ethnomusicological, documentary and feature film making from 1931 to 2011 and their directors, producers and camerapersons hail from more than 20 different countries.

As world citizens we are indebted to all members of musician castes and societies e.g. Damai and Ghaine in Nepal and Roma musicians in many European countries who have, through the ages, passed on their skills, in order to ensure the continuation of our folk music traditions. They have done this through their unselfish and unconditional love of music and in spite of discrimination and even persecution and

frequently being assigned a lowly position in society. Music Museum of Nepal wishes to raise the status of all folk musicians and associated artists and crafts persons and to celebrate their invaluable contribution to the quality of life of all peoples. We implore all musically talented persons not to give up their heritage but to continue making music and transferring their arts, skills, and crafts to younger people.

Nelson Mandela, one of the greatest statesmen of our time, opined "Films are a powerful and evocative tool for fostering understanding and tolerance in the world". Film is also a prime tool for music documentation and conservation, which is why we were prompted to organize International Folk Music Film Festival – Nepal 2011 with the theme:

‘Music for Life Music for Survival’

Festival Dedications

Arnold A. Bake 1899 – 1963, Mireille Helffer and Carol Tingey

Music Museum of Nepal is honoured to dedicate each day of the 3-day festival to a different accomplished foreign musicologist for his/her important work on Nepalese folk music culture. The primary dedication will be to Arnold A. Bake, a Netherlander, who could be said to be the father of Nepalese folk music documentary films. His 1931 audio and ciné film recordings were the first ever made. Bake shot some 2500 ft of ciné film during his 1931 research visit to Nepal and a further 3000 ft when he returned in 1955/6. It is now 80 yrs since Bake's first visit to Nepal when interestingly he lodged at the Royal Kathmandu Guesthouse located next to Mahadev Bahal in Tripureshwor where Music Museum of Nepal is now housed; all his 1931 recordings were made in the garden of the

guesthouse, which lies between the two buildings. We hope that this dedication will be a fitting tribute to the man and his work.

Further dedications will be to the French ethnomusicologist Mireille Helffer and to Carol Tingey from UK who have both graciously accepted. Mireille Helffer's important early ethnomusicological research work, particularly on the music culture of the Gaine musicians caste, was carried out in Nepal in the 1960's and her acclaimed L.P. record 'Castes de Musiciens au Népal' published by Musée de l'Homme, Paris, 1969 did much to popularise Nepalese folk music and bring it to the attention of the world.

Carol Tingey catalogued Bakes sound recordings for her Masters thesis in 1985, making them much more accessible, and went on to complete field research on the Pañcai baja of Nepal for her PhD thesis (1990) and a concurrent fellowship with the Nepal Royal Academy. She next researched mangalini, gaine and jugi traditions for her part in a collaborative Leverhulme Trust

project comparing selected Nepalese musical traditions and their counterparts in India.

नेपाली लोकबाजा : एक चर्चा

रामप्रसाद कडेल

संस्थापक

नेपाली लोकबाजा संग्रहालय

नेपाली लोकबाजाको परिभाषा

मानव सभ्यताको विकाससँगै विकसित भएका जन्म देखि मृत्युपर्यन्तसम्म पनि विविध जात जातिका मौलिक रीतिस्थिति, साँस्कृतिक पर्वहरुमा बजाईने लोकजीवनका दुःख सुखका ,साथी,जातीय तथा साँस्कृतिक पहिचान बोकेको बाजाहरु नेपाली लोकजीवनका मूल प्रवाह हुन् ।

लोक चैतन्यको आग्रहमा लोक प्रविधिद्वारा सिर्जित अनेकौ ताल, बोल र स्वरहरुले हृदयलाई तरङ्गित र झङ्कृत गराउन सक्ने सामर्थ्य युक्त, पुस्ता पुस्तामा बादन,निर्माण सीप र कला परम्परागत रुपमा हस्तान्तरण हुँदै आएका नेपाली लोकजीवनका सांगीतिक ढुकढुकी नै नेपाली लोकबाजा हुन् ।

लोकबाजा अध्ययनको सुरु

नेपाली लोकबाजाको जानकारी लिने काम सुरुभएको १७ वर्ष भैसकेछ । नेपाली जात जातिहरुमा एक देखि अनेक लोकबाजाहरु छन् । यी मध्ये नेपाली लोकबाजा संग्रहालयमा ५०० प्रकारका लोकबाजाहरु संकलित छन् । हामीले अनुसन्धानको क्रममा सकेसम्म ठेट भाषा र विभिन्न जिल्लामा गएर जातीय संगीतको आधारमा हामीले बाजाको अध्ययन गर्ने काममा आफूले पत्ता लगाएका बाजाहरुको संख्या ८५० भन्दा बढी छ । सबै भन्दा बढी बाजा नेपाली आदिवासि आर्यहरुको २०० भन्दा बढि प्रकारका र कुसुन्डा जातिको एउटा मात्र बाजा पत्ता लागेको छ । सबै जातिको बाजालाई जातीय इतिहास सहित जातिय संगीत संस्कृतिको आधारमा संकलित बाजाहरुलाई श्रव्य दृष्य अभिलेखमा उल्लेख गर्ने गरेका छौं । हामी हरेक व्यक्ति कुनै जातीय समुदायका सदस्य हौं । हरेक जातजाति, सम्प्रदायका आ आफ्नै बाजाहरु छन् । ती बाजाहरुलाई लोप हुनबाट आफैले बचाउनु पर्छ । आफना पर्व, रीति रिवाजहरुमा सकेसम्म सांगीतिक बातावरण दिई आफूभिन्नको कलालाई प्रदर्शन गर्नुपर्दछ । मेरो विचारमा एक नेपाली एक लोकबाजाको चलन चलाउन सके हाम्रा सांगीतिक पुँजीहरु कहिल्यै लोप हुँदैनन् ।

नेपाली लोकबाजा विश्व संगीतको एउटा महत्वपूर्ण अङ्ग हो । हाम्रा पूर्वजले हजारौं वर्षदेखि सृजना र विकास गर्दै आएका बाजा हाम्रो समाजको आत्मा हो । ती बाजाहरुमा हामी हाम्रा गौरवशाली पूर्वजहरुलाई देख्न सक्दछौं । उनीहरुका आवाज सुन्न सक्छौं । तसर्थ यस महत्वपूर्ण अमूर्त सांगीतिक

सम्पदालाई हामी सबै मिलेर संरक्षण संवर्धन गर्नुपर्दछ । बाजा कहिल्यै पनि एकलो हुँदैन ऊ सँग ताल, बोल, स्वर, राग रागिनी, गीत तथा नाचहरु हुन्छन् । हाम्रो लोकसंगीतमा हामीले गौरव गर्नु पर्दछ । जतिसुकै दुःख, पीडामा पनि हाम्रो हृदयको गहिरो घाउ यिनै लोकसंगीतले मलम लगाउँदै आएका छन् । नेपाल आमाको आँसु यिनै संगीतका भाका र ताल सुरले पुछेका छन् । हामी हर्षमा आफ्नो अभिव्यक्ति लोकसंगीतबाट प्रकट गर्दछौं अनि आघात पर्दा पनि तिनै करुण स्वर तालहरुबाट आफूलाई धैर्यधारण गराउँदछौं । अब हाम्रा बालबालिकालाई आफ्नो देशलाई माया गर्न यिनै बाजा र नेपाली लोक संगीतबाट सिकाउनु पर्दछ ।

नेपाली लोक गीतमा बाजा

१. श्रीखण्ड काठको मादलु मेरो कामधेनुको ताना ।

काँसकी बटुकी बजाउ गुरु धमधम ।

२. सिंधि नाद जटाकवरि, तुम्बी वगल दवाये

पूज्य गारेखनाथ, तिनही लोक बरदाये ।

३. सारङ्गी सरकारै लाग्या कर्खा बछ्छा गाइन्या

साई होला सुनको सिक्कि मै रुपाको पाइना ।

४. कुरुमा कुरु नरसिँग बाजा ताल दिने ढोलकी

यसै र गरी बित्छ, कि जुनी भेट हाम्रो होलाकी ।

बाजाको वर्गीकरण

नेपाली लोबाजाहरु विभिन्न किसिमका छन् । बाजा बजाउने शैलीका आधारमा मुख्यतया: दुई प्रकारका वर्गीकरण गर्न सकिन्छ । ती हुन् १. तालबाजा, २. सुरबाजा । लोकबाजा ताल र सुरमा बजाउन सकिने. भएपनि बाजालाई बजाउने शैली तथा बनावटको आधारमा ९ किसिमले अध्ययन गर्न सकिन्छ ।

१. फुकेर बजाईने बाजा
२. औँला चाली फुकेर बजाईने बाजा
३. छालाले मोडीएको तालबाजा
४. छाला मोडी खरी लगाईने तालबाजा
५. ठोकेर बजाउने धातुका तालबाजा
६. ठोकेर बजाउने अन्य तालबाजा
७. कोट्याएर बाजाईने तारबाजा
८. धनुले रेटेर बजाईने तारबाजा
९. बिनायो मुर्चुङगा प्रकारका बाजा

१. औँला नचाली फुकेर बजाइने बाजाहरु:

फोक्सोमा आवश्यक मात्रामा हावा भरी सन्तुलन मिलाई फुकेर बजाइने बाजाहरु यस समूहमा पर्दछन् । कतिपय बाजाहरु पौन (श्वास प्रक्रिया) फेरेर बजाइन्छ भने कुनै एक सासमा जति बज्छ त्यति नै बजाइन्छ । यस्ता खाले बाजाहरुमा शङ्खदेखि कर्नालसम्म पर्दछन् । यो बाजाहरु ११ हातसम्म लामो र छोटोमा एक कुरेत(बुढी औँला र चोर औँला तन्काउँदाको नापो) सम्मका हुन्छन् । यी समूहमा पर्ने बाजाहरु बाँस, हाड, सिङ, शङ्खे किरा, तामा, पित्तल, काठ आदिबाट बनाइन्छ ।

२. औँला चाली फुकेर बजाइने बाजाहरु:

नेपाली लोकजीवनमा सुरका बाजाहरु महत्वपूर्ण छन् । बाजाकै आवाजले कुन जातिको संगीत हो भनी थाहा पाउन सक्छौं । वनमा वा खर्कमा एकलै गोठालो लाग्ने गोठालाहरुदेखि शुभ लगनको बेलामा दमाई जातिले बजाउने लोकबाजाहरु यस समूहमा पर्दछन् । यस समूहका बाजाहरुमा दुईदेखि नौवटासम्म प्वालहरु हुन्छन् । बाँस, धातु वा काठबाट बन्ने यी बाजाहरु मुखले फुकेर औँला बजाइन्छ ।

३. छालाले मोडी खरी नलगाइने तालबाजाहरु:

विभिन्न धातुहरु, काठ वा माटोबाट बनेका छालाले

मोडी खरी नलगाइएको तालबाजाहरु यस समूहमा राखिएका छन् । यी बाजाहरुका दुवैतिर वा एकातिर मात्र छलाले मोडीएको हरन्छ । हात, काठ, वा धातुको लौरो, गजोले ठोकेर यसप्रकारका बाजाहरु बजाइन्छ । तामाङ जातिको डम्बा, दमाई जातिको आवज , खैचडी बाजाहरु यस समूहमा पर्दछन् ।

४. छलाले मोडी खरी लगाईने तालबाजाहरु:

यस समूहमा छलाले मोडी खरी लगाइएका तालबाजाहरु राखिएका छन् । यस्ता खाले बाजाहरु काठ, माटो वा अन्य धातुहरुबाट बनेका हुन्छन् । विभिन्न ३२ प्रकारका बाजाहरु यस समूहमा पाइएका छन् । यी बाजाहरु धेरैजसो काठबाट बनाइने र भित्र खोको पारी दुईपटि वा एकापटि छलाले कसी मोडिएको हुन्छ र आवश्यक मात्रामा एकापटि सानो, पातलो र अर्कोपटि ठूलो, बाक्लो खरी लगाइएको हुन्छ । बजाउँदा हातका औलाहरुले ठोकेर विभिन्न ताल तथा बोलहरुमा बजाउने गरिन्छ । मादल, काँचा खिँ, मानर आदि बाजाहरु यस समूहमा पर्दछन् ।

५ ठोकेर बजाउने ताल बाजाहरु:

नेपालमा प्रचलित सुरबाजाहरुभन्दा तालबाजाहरु नै बढी पाइएका छन् । तालबाजाहरु हात वा कुनै वस्तुले ठोकेर बजाइन्छ । मुख्यतया: काँस र अन्य धातुहरुबाट बन्ने बाजाहरु एकापसमा ठोकाएर , पिटेर वा हल्लाएर बजाइन्छ । यस समूहका बाजाहरु पातलो पातादेखि बाक्लो हुन्छ । १ जना देखि दुई जना बादकहरुले बजाउने ठूला आकारका बाजाहरु यस

समूहमा छन् ।

६. ठोकेर बजाईने अन्य तालबाजाहरु:

यो बाजासमूहमा हुंगा,काठ तथा अन्य विविध धातुको प्रयोग भई निर्माण गरिन्छ । यस समूहका बाजाहरु एकापसमा ठोकाएर , पिटेर वा हल्लाएर बजाइन्छ । यस प्रकारका कैयन बाजाहरु घरपालुवा जनावरहरुमा समेत प्रयाग गरिन्छन् । बाजाको विकास क्रममा यस समूहका बाजाहरु हाम्रां आदिम पूर्खाहरुले हजारौं हजार वर्ष देखि सजिलै संग बनाउँदै बजाउँदै आएका छन् । नेपालको विभिन्न भुभागमा यस प्रकारका बाजाहरु प्रसस्तै भेटिन्छन् ।

७. कोट्याएर बजाईने तारबाजा:

यस समूहमा हिमाली भेगदेखि तराईसम्मका विभिन्न क्षेत्रमा बसोबास गर्ने जातजातिका बाजाहरु छन् । यस प्रकारका बाजाहरुका तल्लो भागमा गोलो , त्रिभुज तथा कुनै चारकुने पात्र आकार र त्यसभन्दा माथि छाला मोडिएको पाइएको छ । तारको लम्बाई तत् समाजको प्रचलनलाई कायम राख्दै आ आफ्नो शैलीको मापमा कतै सानो, पातलो दण्ड त कुनैमा त्यही पात्रको काठलाई अलि मसिनो पारी बनाइएको हरन्छ । यस प्रकारका बाजाहरुमा कम्तिमा एकवटा तारदेखि बढीमा आठवटासम्म तारको प्रयोग गरिएको हुन्छ । आजकल आन्द्राको नहर भन्दा विभिन्न मापका स्टील वा नाइलनका तारहरुको प्रयोग हुन थालेको छ । तारलाई झड्कृत बनाउन

केही बाजाहरुलाई हातका औँलाहरु चालेर बजाइन्छ भने अधिकाँश बाजाहरु बाँस वा काठको नखखीले कोट्याएर बजाइन्छ । बाजा बजाउन काँधमा डोरी वा उजिन्दोको प्रयोग गरिन्छ ।

८. धनुले रेटेर बजाईने तार बाजाहरु:

एकवटा तारदेखि १२ वटासम्म तारहरु जडिएका यो समूहका बाजाहरुलाई घोडाको पुच्छरले बनेको धनुले रेटेर बजाइन्छ । केहि वर्षदेखि घोडाको पुच्छर बाहेक केतुकेको रसा वा नाइलनको मसिनो डोरीले पनि बजाइन्छ । यस प्रकारका बाजाहरु बजाउन प्रयोग गरिने धनु वा गजोलाई सल्लोको प्रसोधन गरिएको खोटो दल्ले गरिन्छ जसले गर्दा तार भङ्कृत हुन्छ । एक हातले रेटेर बजाईने यस समूहका बाजाहरु पिवाङ्देखि धिमालहरुको उर्नीसम्म पर्दछन् । तार अङ्गे माथिल्लो भाग सुन्दरी र तल्लो भागमा छालामाथि रहेको घोडि नै रेटेर बजाउने बाजाको महत्वपूर्णा अङ्ग हो । यी बाजाहरुमा तार आन्द्राको नहरदेखि स्टील, रसम र नाइलनका तारहरुसम्म प्रयोग गरिन्छ ।

९. बिनायो मुर्चुङगा प्रकारका बाजाहरु::

यस बाजा समूहमा बाजा सिधै मुखमा राखी मुखको स्वास तथा हातको भङ्काइले बजाईने बाजाहरु पर्दछन् । मालीगौं, बाँस,काँस तथा फलाम, पित्तल तामा आदीका बस्तुहरु बाट यो समूहको बाजा निर्माण हुन्छ । संख्याको

हिसावले यस समूहमा कम बाजा छन् । हिमाली र पहाडी भेगमा यस प्रकारका बाजाहरु बढि पाइएको छ ।

नेपाली लोकबाजा प्रयोग हुने धातुहरु

- १.पित्तल   २.फलाम   ३.ताँवा   ४.आलमुनियम
५.राड   ६. चरेस
७.काँस   ८.सुन   ९.किट   १०.चाँदी

नेपाली लोकबाजा प्रयोग हुने छालाहरु

- १.सिरी गाई,   २.लुलु गाई.   ३.नौमुठे गाई
४.तराई गोरु,
५.खैला गोरु,   ६.पहाडी गोरु   ७.गड्डी भैंसी,
८.पार्कोटे भैंसी,
९.लिमे भैंसी   १०.भैंसी गोहोरो   ११.सुन गोहोरो
१२.सर्प
१३.बाँदर   १४.घोरल   १५.रतुवा मृग
१६.लाम्पुच्छे भेडा
१७,बरुवाल भेडा,   १८भ्याडलुड भेडा   १९.च्याङ्ग्रा
२०..खस्रे भ्यागुता

२१.खरी बाखा, २२.सिंघाल बाखा, २३.तराई बाखा,
२४.पहाडी बाखा

२५.बाघ २६.चितुवा २७.चित्तल २८.हरिण

नेपाली लोकबाजा बनाउँदा प्रयोग गरिने रुख र वनस्पतिहरु

१. गुराँस(रातो) २.गुराँस(सेतो) ३.कोइरालो
४.तामा बाँस ५.कटहर(रुख)

६.दार ७.गजिड(निगालो) ८.देउ(निगालो) ९.
राते(निगालो) १०.तुम्बा

११ गोपी बाँस १२.भक्याम्लो १३.ओखर १४.
खमारी १५.टुनी

१६.शिरिष १७.उत्तिस १८.काली काठ १९.सिमल
२०.सिसौ

२१.सतिसाल २२.खयर २३.भोर्ला २४.घँघारु
२५.नर्कट

२६.सल्ला २७.करम् २८.भालुबाँस २९.खिरो
३०.सिउँडी

३१.श्रीखण्ड ३२.चिलाउने ३३.मुसुरे कटुस
३४.असुरो ३५.रुद्राक्ष

३६. छत्रिवन   ३७. धुपी   ३८. बयर
 ३९. नरिवल   ४०. फलाँठ
४१. साज   ४२. साल   ४३. तारु बाँस   ४४. तिते तुम्बो
 ४५. चाँप
४६. भेल्लर   ४७. साँदन   ४८. ताड   ४९. जाँ
 ५०. अनदी धान
५१. गहुँ   ५२. मालागिरि   ५३. आँगा   धान
 ५४. पैँयु   ५५. बेलको फल
५६. इन्द्रेणीको फल

२०६९.३.१

॥ ॐ परमतत्वाय अखण्डानन्दाय गुरुभ्यो नमो नमः ॥

कालीका एफ.एम. ले गरेको अतुलनिय लोक संगीत संरक्षणको प्रयास

– राम प्रसाद कडेल

आनन्द सबै चराचरको रहस्यको विषय हो । सुख शान्ती देहको दैहिक अनुभूति हो भने आनन्द मन अन्तर्मनको यौटा सेतु हो,

जस्ले आनन्द प्राप्तीको खेलमा पूर्णता प्राप्त गरि परमानन्दको साक्षात्कार गर्छ र आफैमा त्यो भोग्छ पनि । पंच तत्वको खेलमा पृथ्वी, जल, अग्नी, बायू हुदैँ आकासको अनन्त यात्रा यहि जड शरिरले गर्दछ । वस्तु भोग्छ तर आनन्दको कामना गर्दछ हर पल । हाम्रा पूर्वाहरुले यिनै ५ तत्वको सन्तुलन गर्न परमाकासको ध्यान धारणा बनाए । र तिनै असन्तुलीत कोषहरुलाई आनन्दमयी बनाउन संगीतको १२ स्वर र अनैकौ तालहरुको सृजना भयो । यिनै परमानन्दको आकाक्षालाई दिर्घ काल सम्म लम्ब्याउन संगीतको प्रयोजन गरियो । संगीत आनन्द परमानन्दको प्रवेशद्वार हो । ठूला -ठूला संगीत कर्मीहरु पनि यहि नादको प्रयोगशालाको ढोकामै आफ्ना बाजाका ताल बोललाई सृजना गर्दछन् र सात स्वरको सात शरिर ७ चक्रको अनाहतीय सहश्रारको यात्रामा अतिक्रमण गर्दछन् ।

यिनै सांगीतिक अभ्यासलाई सजिलो श्रवण यन्त्रको विकास र परिमार्जन कालीका देवीको दिव्य डमरुको डमडमलाई शवासनारत श्री सदा शिवले सुने र चैतन्य भई १४ प्रकारका स्वर व्यंजनादी ताल बोल बनाई पाणीनीलाई सुनाए । त्यहि ताल बोललाई भाषा भन्दा पहिलो संगीत श्रवण गरि हिमवत खण्डलाई दिर्घकाल सम्म लोचन बन्द गरि श्री काली र शिवले संगीतको प्रतिविम्बीत प्रतिध्वनी सुनिरहेका छन् ।

श्री कालीका एफ. एम को निम्तोमा आश्वीनको पहिलो हप्ता चितवन पुगियो । विगत ७ वर्ष देखि संगीतलाई नासोको रुपमा बुझेका संस्थापक श्री विक्रम पाण्डे ज्यूको सद्विचार अनुसार लोपोन्मुख लोकबाजाका ताल बोललाई मध्य नेपालमा पूर्णजागरण गराउने कार्य शुरु भयो । संगीतका

उपासकहरुलाई कुशल उद्यमी समाज सेवी तथा राजनेताको संमीश्रण एक रुप हुनुभएका पाण्डेज्यूलाई हामीले हार्दिक आभार दिनै पर्छ । समय परिवर्तनमय छ, परिवर्तनको शुक्ष्म तत्व भनेको पुरानो वैलाउनु र नयाँ पलाउनु हो । हो यहि नेर पुस्ताको ज्ञान शिप र अनुभवको हस्तान्तरणको महत्वपूर्ण कडीको रुपमा श्री पाण्डेजीले नेपाली लोक संगीतको

कडीलाई बुझ्नु भयो । सोही अनुरूप संस्थाका सम्पूर्ण सदस्यहरुले एक मतले हाम्रा प्राचीन लोक संगीतहरुलाई नयाँ पुस्तामा हस्तान्तरण गर्न व्यापक जन चेतना जगाउने काममा हातेमालो गर्नु भयो । तसर्थ कालीका एफ. एम. का स्टेशन म्यानेजर श्री रिना गुरुङ ज्यू र कालीका एफ. एम. परिवारलाई हामीले हार्दिक आभार व्यक्ति गर्नु पर्दछ । लोक संगीतकर्मी मधुसुदनजी, निर्णयक वन्धु हिरालाल कडेल र भुवन प्यासीजीको निर, क्षिर विवेकको प्रशंसा गर्नु पर्दछ ।

सांरगी बाजाको प्राचिन नाम घोरउ हो । यो बाजाको स्वरको मानक सारंग चरा हो । सारङ्ग चरा लाई हामी सारौं, रुपी, डाडरे र घरेलु मैना भनेर सम्बोधन गर्दछौं । हाम्रा पूर्खाहरुले आफ्नो संगीत सृजना गर्दा, बाजा बनाउँदा र ताल बोललाई प्रकट गर्दा कुनै काल्पनीक धरातलको प्रयोग गरेनन् आदिम युग देखि चल्दै आएको संगीतमय वातावरणलाई चैतन्य सम्पर्कको आग्रहमा रुप , आकार र आवाज दिए । त्यो बेला नितान्त निजी आनन्दलाई चैतन्यतामा प्रकट गरे, कल्पना लाई व्यावहारमा आडम्बर विना प्रयोग गरे । तिनै संगीतका साधनहरुलाई कालान्तर सम्म पुस्ता हजारौं पुस्ता सम्म गतिमान भई आज हाम्रो ईन्द्रियानुभुती भई रहेको छ । रुख,

विरुवा, छहरा, ताल, नदि, हावा, ढुङ्गा, माटो, जीव जन्तु, चराचुरुङ्गीहरुनै नेपाली लोकसंगीतका मौलीक श्रोत हुन् ।

सारङ्गी प्रतियोगितामा समावेश भएको प्राचिन लोक रामायण देखि नेपालमा चलेको १० वर्ष द्वन्द्व जनयूद्ध देखि देशले रोजगार दिन नसके पछि विदेश भासीएका निमुखा नेपालीको कन्दनलाई सारङ्गी जस्तै आकार भएका गाईने दाईहरुले बजाए । ति तारले पतिले त्याग गरेर सोमेस्वरको पहाडमा ठक्कर खाँदै गरेकी सीताको कन्दन देखि अरवको तातो घामले मन मस्तीष्क डामेका नेपालीहरुको पसिनाको मूल्य मागी रहेको गीतका गेडाहरु थिए । अर्को तर्फ नेपालीले नेपालीलाई मारेर वेपत्ता पारेर , अंपाग बनाएको १० वर्ष यूद्धका आला कहिल्यै नपुरिने घाउ देखि नेपाली सारङ्गीका शिखर पुरुष श्री खिम बहादुर गायक, सिमलखोरिया, बाटुलेचौर पोखराका कलाकारले नेपाली देशभक्त राजा महेन्द्र देखि चिनका नेता माउत्से तुङ, चाउ एन लाई र चुतेह समेतलाई सुनाएका नेपाली लोक नाद गाईने जातीको रत्यौली गीत,

रानी चरी स्याक्लुङ्गे बन भरी,

बोल मयातिम्रो छ मनपरी,

सक्यो नानी सक्यो नानी सक्यो नानी

नुवाकोटे नानी गाजल लाउने तिम्रो बानी, सक्यो नानी

सम्म समेटिएको थियो । सहभागी कम थिए तर बाटुलेचौर, अयोध्यापुरी देखि दाङ सम्मका थिए सारङ्गी वादकहरु ।

पंचै बाजाको प्रतियोगितामा ७ समुह सहभागी थिए मकवानपुर

देखि नवलपरासी सम्म । ३ जिल्लाका अधिकांस बादक युवाहरु थिए । आयोजकको बालापनमा पंचै बाजा र सारगीका धुन मन मस्तीस्कमै थियो होला र लगातार यी बाजाको प्रवधनमा ७ वर्ष खर्चिनु भयो । यो हामी संगीत अनुसन्धानका विद्यार्थीहरुलाई यस्ता समारोहहरुले अझ उत्साहित बजाउँछ । मैले मेरो सम्बोधनमा वर्तमान राज्य सत्ताले छोईछिटो गरिरहेको लोक संगीतलाई कालीका एफ. एम. ले पानी चलायो भने । सो भनाईलाई कार्यक्रमका सभापतीले आफ्नो गन्तव्यमा उदृत गर्नु भो । पंचै बाजाका आकार प्रकार फरक फरक थियो । सहनेको मुखमा राख्ने फुली देखि अगाडिको पित्तलको शिर फरक फरक थियो । कुनै अर्ध चन्द्र त कोही अलि चतुर्दशीको चन्द्रमा जस्ता थिए । घर सानो ठूलो, लामो, छोटो, विविध थिए । दमाहाको रन्काई अभुतपूर्व थियो । मकवानपुरको सहने र दमाहामा विशेष चमक र दम थियो । दमाहाले वैदिक दुन्दुभीका रन्को १५ हजार वर्ष सम्म उस्तै रन्काएको थियो । कर्णाल, नर्सिगा, भुर्मा , ट्याम्को र ढोलकीको बादनको तुमुल ध्वनीले स्वयं मौलाकालीको कार्यक्रम स्थलमा प्रत्यक्ष भएको अनुभुती भयो ।

राग, धुन र बोलहरुको चमत्कारीक समिश्रण थियो । बाजाहरु एक आपसमा वार्तालापमा थिए । मुख्यतया ट्याम्को र ढोलकीको संवाद र बादकहरुको प्रदर्शनकारी कला देख्दा यो स्थल स्वयं स्वर्गको महान सांगितिक समारोहको झल्को दिन्थ्यो । प्राचीन लमजुङ्ग राज्यको गाउ शहर दरवारमा दशैंको बेलामा कालीकाको मन्दिर अगाडी मालश्री बादन गरी देवीहरुलाई दशैंभर बोलाई मालश्रीको ख्यालीमा अन्य अतिथी देव

गणलाई नचाउने र देवीलाई बलि चढाउने नाचको प्रयक्ष अवलोकन गर्न पाउदा आफैलाई धन्यवाद महशुष गरे । विवाहमा सञ्जे जगाउने, मगल, बेहुला पर्सिने, चौताल, माहुर चटाउने, बेहुलीलाई सिन्दुर हाल्ने, व्याउली माग्ने लगायतका दुर्लभ राग रागीनीहरु सो प्रतियोगिताको सकांरात्मक पक्षहरु हुन् । पंचै बाजाका राग धुनमा असारै देखि मंगल नाच लगायतका पाती लाउने नाच, पैसा टिप्ने नाचको बयान यो छोटो समिक्षामा गर्न असमर्थ छु । ८४ वर्षका बुढा बादक देखि ४ वर्षका बालकको बादन र नगरा बढाईका साथ अप्सरा जस्तै चेलीहरुको नाचले गर्दा दिन भरको (११ बजेदेखि ६, कार्यक्रम कतिखेर सकियो थाहै भएन ।

अन्तमा आयोजकलाई यस्तो कार्यक्रम बारम्बार आयोजना गर्ने रोग लागीरहोस र हामीहरुले संगीत संस्कृतिलाई ज्यूदो बनाऔं । र छुटेको कुरा चै यस्तो रोचक कार्यक्रमको श्रव्य दृष्य रेकर्ड नभएकोमा आगामी वर्ष देखि त्यो कार्य समेत थपियोस भन्ने कामना गर्दछौं ।

जय आमा कालीका ,

२०७२-६-१२